O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA’LIM VA ILM-FAN VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

“O‘ZBEK TILINING GLOBAL MAQOMI VA NUFUZINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI”

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

2026-yil
16-oktabr

KELISHIK KATEGORIYASINING O‘RGANILISH TARIXIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF THE STUDY OF THE CASE CATEGORY

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2026.10.16/EFSM9366

Maxmudova Matluba Sag‘dulla qizi
Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti
matlubamahmudova1812@gmail.com

Annotation. *The article examines the history of the study of the case category in world linguistics in general and in Uzbek linguistics in particular. It traces how the grammatical traditions of Ancient India, Greece, Rome, China and the medieval East described nominal inflection and the number of cases, and shows how these views were reflected in Turkic sources, such as Mahmud Koshghari’s “Devonu lug‘otit turk” and the works of the Old Turkic period. The article then reviews the main stages in the description of case in Uzbek grammars of the twentieth and twenty-first centuries, discusses the debate about the number of cases and the status of the nominative (bosh kelishik), and considers the pragmatic potential of case forms, in particular their relation to presupposition and the principle of economy. It is concluded that the case category requires further systematic study that combines formal, semantic and pragmatic criteria.*

Keywords: *morphology, morphological category, case, case suffix, grammatical meaning, postposition, presupposition.*

Kelishik kategoriyasi ot va otlashgan so‘zlarning gapdagi boshqa so‘zlar bilan sintaktik munosabatini ifodalovchi eng muhim morfologik kategoriyalardan biridir. Ot so‘z turkumi barcha tillarda mavjud bo‘lsa-da, uning grammatik kategoriyalari har bir tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda farqlanadi. Jumladan, rus tilida oltita kelishik mavjud bo‘lsa, tojik tilida kelishik umuman yo‘q va uning vazifasini ko‘makchilar bajaradi. Kelishikni tipologik jihatdan tadqiq etgan B. Blake uni tobe otlarning hokim so‘zga munosabat turini belgilash tizimi deb izohlaydi [Blake,1994:1]. O‘zbek tilshunosligida ham kelishik kategoriyasining umumiy grammatik ma’nosi sintaktik qurilmada tobe

so‘zni hokim so‘zga bog‘lashdan iborat, deb qaraladi [Sayfullayeva va b., 2009: 173].

Tilshunoslik mustaqil fan sifatida XIX asrning boshlariga kelib shakllangan bo‘lsa-da, til hodisalarini tavsiflash an’anasi ancha qadimiy hisoblanadi, aynan grammatik qoida shaklida kelmasa-da, til jarayonlari tarkibida uchraydi.Tilshunoslik maktablari dastlab qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va keyinchalik Xitoy mamlakatlarida paydo bo‘lib, O‘rta asrlardan bu boradagi qarashlar Yevropa, Arabiston va O‘rta Osiyoda taraqqiy qilgan [Robins, 1997; Амирова и др., 1975]. Kelishik kategoriyasining o‘rganilish tarixi so‘z turkumlari, xususan, ot turkumi haqidagi qarashlar taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq. Mazkur maqolada shu qarashlarning jahon va o‘zbek tilshunosligidagi evolyutsiyasi, kelishiklar miqdori va bosh kelishikning maqomi masalasidagi bahslar, shuningdek, kelishik shakllarining pragmatik imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

Qadimgi hind tilshunosligida morfologiya chuqur o‘rganilgan va bu yo‘nalishda hind olimlari yunon tilshunoslaridan ancha ilgarilab ketgan. Ular morfologiyani so‘zlar tasnifi – so‘z turkumlari, so‘z yasalishi va so‘z o‘zgarishi qismlariga bo‘lib o‘rgangan, tilda mavjud so‘zlarni esa to‘rt turkum – ismlar, fe’llar, old ko‘makchilar va yordamchilar doirasida tavsiflagan. So‘z turkumlarini o‘rganish aynan shu davrdan boshlangan, deyish mumkin. So‘z tarkibi o‘zak, suffiks va qo‘shimcha (turlovchi qo‘shimcha)ga ajratilgan.

Sanskrit grammatikasining eng yirik namunasi bo‘lgan Panini asari (ko‘pchilik tadqiqotchilar uni miloddan avvalgi V–IV asrlarda yashagan deb hisoblaydi) bu an’anaviy qarashlarning cho‘qqisi sanaladi [Robins, 1997]. Hind tilshunoslarining yutuqlaridan yana biri shuki, ular kelishiklarni ajratgan va yettita kelishikni – bosh kelishik, qaratqich kelishigi, jo‘nalish kelishigi, tushum kelishigi, qurol kelishigi, chiqish kelishigi va o‘rin kelishigini farqlagan. Muhimi, hind grammatikasida kelishik qo‘shimchasi bilan gapdagi ma’noviy munosabat (harakatni bajaruvchi, qurol, oluvchi, manba, o‘rin kabi “karaka”lar) alohida tushunchalar sifatida qaralgan. XX asrda Ch. Fillmore “chuqur kelishiklar” (agentiv, instrumental, dativ, lokativ va b.) nazariyasini ilgari surdi [Fillmore, 1968]; ko‘plab tadqiqotchilar bu yondashuv bilan hind an’anasi o‘rtasidagi yaqinlikni qayd etadilar.

Yunonistonda ham bu boradagi kuzatishlar qadimiy. Yunon tilshunosligining taraqqiyoti “Falsafiy davr” va “Grammatik davr” kabi ikki bosqichga bo‘linadi. Qadimgi yunon faylasuflari Anaksimen, Prodik, Protagor,

Platon va Aristotel olib borgan izlanishlar natijasida morfologiyaning o‘ziga xos jihatlari, kelishiklar haqida qimmatli ma’lumotlar bayon etilgan. Xususan, stoiklar so‘zlarni besh turkumga – fe’l, bog‘lovchi, artikl, atoqli otlar va turdosh otlarga ajratgan hamda kelishiklarning ham beshta turini – bosh kelishik, qaratqich kelishigi, jo‘nalish kelishigi, tushum kelishigi va chaqirish kelishigini farqlagan.

Yunoncha “ptosis” (“tushish”, “og‘ish”) atamasi dastlab so‘zning har qanday o‘zgargan shaklini bildirgan, keyinchalik ot kelishiklariga nisbatan qo‘llana boshlagan; lotincha “casus” va ingliz tilidagi “case” atamalari ham shu tushunchaning davomidir [Robins, 1997:67]. Rim grammatiklari yunon an’anasini lotin tiliga tatbiq etib, kelishiklar tizimiga ablativ (chiqish va vosita ma’nolarini ifodalovchi kelishik)ni qo‘shganlar va shu tariqa lotin tilida oltita kelishik farqlangan.

Xitoy tilshunosligida, xususan, Xan davrida (miloddan oldingi 206-yildan milodiy 220-yilgacha) leksikologiya, leksikografiya, iyeroglifika, fonetika, grammatika va dialektologiya masalalariga katta e’tibor berilgan. Xitoy tili izolyatsiyalovchi tillar qatoriga kirgani sababli unda kelishik kategoriyasi shakllanmagan, grammatik munosabatlar asosan so‘z tartibi va yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi. Shu bois xitoy olimlari e’tiborni mustaqil so‘zlarni yordamchi so‘zlardan farqlashga qaratgan va mustaqil so‘z turkumlariga ot, sifat va fe’llarni kiritgan.

Yevropa tilshunoslari so‘z tarkibini o‘zak, so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchilarga ajratadi. Arab tilshunoslari esa uchta so‘z turkumini – ismun (ot), fe’lun (fe’l) va harfun (yuklama, yordamchi so‘zlar va affikslar)ni farqlaydi; ot tarkibiga ot, sifat, son va olmoshlar ham kiritiladi. Arab grammatikasida otning uchta holatda – marfu‘ (ega holati), mansub (tushum holati) va majrur (qaratqich holati) shaklida o‘zgarishi “i’rob” nazariyasi doirasida tavsiflangan. Turkiy tillardagi kelishik tizimi esa bu nazariyadan batamom farq qiladi, chunki u qo‘shimchalar orqali ifodalanuvchi ancha kengroq munosabatlar majmuini qamrab oladi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” (Turkiy so‘zlar devoni) asarida so‘zlar arab tilshunosligi an’analariga tayanib uch turkumga – ot, fe’l va yordamchi so‘zlarga ajratilgan. Devon turkiy so‘zlarning arabcha izohli lug‘ati bo‘lish bilan birga, turkiy tillarning fonetik va grammatik tuzilishiga doir qimmatli kuzatishlarni ham o‘z ichiga olgan manbadir [Koshg‘ariy, 1960]. Mahmud az-Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asarida so‘z turkumlari ism

(ot), fe’l va bog‘lovchilarga bo‘lib o‘rganilgan. O‘rta Osiyoning qomusiy olimlari ham tilshunoslik fani taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan: Abu Nasr Forobiy so‘z turkumlarini ot, fe’l va harflar (yordamchilar)ga ajratgan.

XIV asrda yaratilgan, muallifi noma’lum “At-tuhfatuz zakiyati fillug‘atit turkiya” (Turkiy til haqida noyob tuhfa) asarida turkiy tillarning ko‘pgina xususiyatlari haqida qimmatli ma’lumotlar beriladi. Unda turkiy tillarning son, egalik va kelishik grammatik kategoriyalari tavsiflanib, beshta kelishik – tushum kelishigi, jo‘nalish kelishigi, o‘rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi va birgalik kelishigi farqlangan. Bu ma’lumotlar muallif turkiy kelishiklarni alohida tizim sifatida bayon etganini ko‘rsatadi.

Alisher Navoiyning 1499-yilda yozilgan “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari ikki tilni – turkiy va fors tillarini qiyoslashga bag‘ishlangan bo‘lib, unda ham so‘zlarning fonetik va morfologik tuzilishi, morfologik kategoriyalar haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Navoiy turkiy tilning grammatik imkoniyatlarini, ayniqsa, so‘z yasash va shakl hosil qilish vositalarining boyligini qiyosiy asosda ko‘rsatishga intilgan. O‘zbek tilining morfologiyasi va sintaksisi esa birinchi marta alohida fan sifatida Abdurauf Fitrat tomonidan o‘rganilgan,uning XX asrning 20–30-yillarida nashr etilgan “Sarf” va “Nahv” nomli qo‘llanmalari o‘zbek tilshunosligida grammatik tavsifning ilmiy asoslarini yaratdi.

Turkiy tillarda kelishik kategoriyasi qadimiy yozma yodgorliklar tilidayoq mavjud bo‘lgan. Biroq tadqiqotchilar qadimgi turkiy tildagi kelishiklar sonini turlicha belgilaydilar. G‘. Abdurahmonov va A. Rustamovlarning “Qadimgi turkiy til” darsligida kelishiklarning quyidagi turlari berilgan: qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo‘nalish kelishigi, o‘rin-chiqish kelishigi, chiqish kelishigi va vosita kelishigi [Abdurahmonov, Rustamov, 1982:124]. N. Rahmonov va Q. Sodiqovlar “O‘zbek tili tarixi” darsligida esa qadimgi turkiy tilda yettita kelishik bo‘lganligini yozadilar. Bu tafovut, ko‘rinadiki, vazifasi o‘xshash ayrim shakllarni mustaqil kelishik deb hisoblash yoki hisoblamaslik mezonlaridagi farqlanishiga ko‘ra paydo bo‘ladi.

Qadimgi turkiy tildagi ayrim kelishik shakllari keyingi davrlarda o‘zgarishlarga uchragan. Masalan, qadimgi turkiy tilda -ta/-da qo‘shimchasi o‘rin va chiqish ma’nolarini ifodalagan, -din/-tin esa chiqish kelishigi shakli bo‘lgan; hozirgi o‘zbek tilida esa o‘rin-payt (-da) va chiqish (-dan) kelishiklari shakl va ma’no jihatidan aniq farqlanadi. Qadimgi vosita kelishigining izlari hozirgi o‘zbek tilida “yozin-qishin” kabi qotib qolgan shakllarda saqlangan. Kelishik

shakllarining tarixiy taraqqiyoti o‘zbek tilining tarixiy grammatikasiga oid qo‘llanmalarda yoritilgan [Ashirboyev, Azimov, 2012: 55].

O‘zbek tilidagi kelishiklarning sakkiz turini Fitrat o‘zining “Nahv” asarida “to‘ldirg‘ichlar” deb ataydi va ularning har biriga alohida izoh berib o‘tadi. Grammatikamizdagi kelishik kategoriyasi haqida dastlabki maxsus tadqiqot A. G‘ulomov tomonidan olib borilgan va “O‘zbek tilida kelishiklar” nomi bilan 1941-yilda nashr etilgan. Shundan keyingi davrda kelishik muammosi o‘zbek tili grammatikasiga bag‘ishlangan yirik asarlarda yoritildi. Jumladan, A.N. Kononovning o‘zbek tili grammatikasi bo‘yicha kitobi [Кононов, 1960] mavjud; 1962-yilda M. Mirzayev, S. Usmonov, I. Rasulovlarning “O‘zbek tili” darsligi nashr etildi; 1966-yilda taniqli tilshunos olim G‘. Abdurahmonovning umumiy tahriri ostida “O‘zbek adabiy tili” (Fonetika. Leksikologiya. Morfologiya) kitobining 1-jildi bosmadan chiqdi; 1975-yilda “O‘zbek tili grammatikasi” (I tom – Morfologiya; II tom – Sintaksis) [O‘TG, I, 1975] va 1980-yilda “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligi nashr etildi. Ushbu qo‘llanma va darsliklarda morfologiya va morfologik kategoriyalar haqida batafsil ma’lumotlar berilgan.

Mustaqillik yillarida kelishik kategoriyasi nazariy-morfologik, funksional-semantik va pragmatik yo‘nalishlarda o‘rganildi. A. Nurmonov, Sh. Shahobiddinova va boshqalarning “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya” asarida morfologik kategoriyalar tizimi yoritilgan; Sh. Shahobiddinova morfologik kategoriyalarni son kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, subyektiv munosabat kategoriyasi, qiyoslash kategoriyasi, nisbat kategoriyasi, o‘zgalovchi kategoriyasi va kesimlik kategoriyasi kabi turlarga bo‘ladi [Nurmonov va b., 2001]. B. Mengliyev morfologik vositalarning ma’noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlarini tadqiq etgan [Mengliyev, 1996], A. Hojiyev esa morfologiya, morfemika va so‘z yasalishining nazariy masalalarini yoritgan [Hojiyev, 2010]. Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga bag‘ishlangan darsliklarda [Jamolxonov, 2005; Sayfullayeva va b., 2009] kelishik egalik va son kategoriyalari bilan bir qatorda otning asosiy morfologik kategoriyalaridan biri sifatida tavsiflanadi.

Kelishik kategoriyasi ma’lum shakllar sistemasi orqali ifodalanadi va alohida bir paradigmani – kelishik paradigmasini hosil qiladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu kategoriya olti shaklning sistemasi bilan shakllanadi, ularning har biri ma’lum ma’nolar kompleksini ifodalaydi. Bu shakllar: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo‘nalish kelishigi, o‘rin-payt kelishigi va chiqish kelishigidir (1-jadval).

1-jadval. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida kelishik paradigmasi

Kelishik	Qo‘shimcha	So‘roq	Misol
Bosh	– (nol)	kim? nima?	kitob
Qaratqich	-ning	kimning? nimaning?	kitobning
Tushum	-ni	kimni? nimani?	kitobni
Jo‘nalish	-ga (-ka, -qa)	kimga? nimaga? qayerga?	kitobga
O‘rin-payt	-da	kimda? nimada? qayerda?	kitobda
Chiqish	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?	kitobdan

Bosh kelishikdan tashqari har bir kelishik maxsus qo‘shimcha bilan ifodalanadi. Lekin otning kelishik qo‘shimchasini olmagan shakli boshqa kelishiklarga nisbatan alohida shakl sanaladi. Kelishik shakllari orqali bir so‘zning boshqa so‘z bilan tobe aloqasi ifodalanadi. Ot, olmosh va otlashgan so‘zlarga qo‘shilib, ularni boshqa so‘zlarga bog‘lash uchun xizmat qiluvchi grammatik shakllar tizimi kelishik shakllari, ularning majmui esa kelishik kategoriyasi sanaladi.

Har bir kelishik shakli bir emas, bir necha ma’noni ifodalaydi. Bosh kelishik ot, olmosh va otlashgan so‘zlarning lug‘aviy shakli bo‘lib, gapda ega (“Kitob stol ustida turibdi”), kesim (“Bu – kitob”), to‘ldiruvchi (“Men kitob o‘qiyapman”), aniqlovchi (“kitob javoni”) va hol (“Kecha yomg‘ir yog‘di”) vazifalarida kela oladi. Qaratqich kelishigi mansublik, butun va qism munosabatini bildiradi (“Alining kitobi”, “daraxtning shoxi”). Tushum kelishigi harakat obyektini ifodalaydi (“Kitobni o‘qidim”). Jo‘nalish kelishigi harakat yo‘nalishi, maqsad va oluvchini (“maktabga bordi”, “do‘stiga kitob berdi”), o‘rin-payt kelishigi o‘rin va payt ma’nosini (“maktabda”, “bahorda”), chiqish kelishigi esa boshlanish nuqtasi, sabab, material va qiyoslash ma’nolarini (“Toshkentdan keldi”, “qo‘rquvdan

titradi”, “temirdan yasalgan”) bildiradi. Aynan shu ma’no ko‘pligi kelishik shakllarini nutq vaziyati bilan bog‘liq tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kelishik kategoriyasining o‘ziga xosligini unga yaqin hodisalar bilan qiyoslash orqali yaqqolroq ko‘rish mumkin. Kelishik sintaktik qurilmada tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lashi bilan egalik kategoriyasiga qarama-qarshi turadi, fe’lning o‘zgalovchi kategoriyasi, bog‘lovchilar va ko‘makchilarga esa vazifaviy jihatdan yaqin turadi. Ko‘makchidan u morfologik ko‘rsatkich (qo‘shimcha) ekanligi bilan farqlanadi: ko‘makchilar ham grammatik ma’no ifodalab, so‘zlarni bir-biriga bog‘lash vazifasini bajarsa-da, leksik birlik hisoblanadi. O‘zgalovchi kategoriya shakllari faqat fe’lga xos bo‘lib, fe’llarning lug‘aviy ma’nosiga ta’sir etadi; shu sababli ular “fe’l kelishiklari” deb ham yuritiladi. Kelishik shakllari esa so‘zni sintaktik aloqaga kiritadi va uning lug‘aviy ma’nosiga ta’sir etmaydi. Bog‘lovchilardan kelishik tobe aloqa uchun xizmat qilishi, so‘z birikmalariga xosligi hamda grammatik ko‘rsatkich (qo‘shimcha) ekanligi bilan ajraladi [Sayfullayeva va b., 2009: 173].

Kelishik, avvalo, so‘z turkumini emas, balki sintaktik vazifalarni belgilovchi shakl. Shu jihatdan u asli turkumlararo forma hisoblanadi. Lekin kelishik barcha so‘z turkumlariga, aniqrog‘i, barcha bo‘laklarga xos emas: bu grammatik kategoriya tabiiy ravishda otlarga mansub bo‘lib, ot leksemaning nutqda namoyon bo‘lishi uchun zaruriy shakllardan biridir.

Kelishiklar miqdori masalasi jahon tilshunosligida ham, o‘zbek tilshunosligida ham munozarali. Tillar o‘rtasida kelishiklar soni keskin farq qiladi: nemis tilida to‘rtta, rus va lotin tillarida oltitadan kelishik farqlansa, fin va venger tillarida hisoblash mezonlariga qarab o‘n besh–yigirma atrofida, Dog‘iston tillaridan tabasaran tilida esa qirqdan ortiq kelishik sanaladi; tojik tilida esa kelishik yo‘q. Kelishiklar sonidagi bunday tafovut qisman kelishik tushunchasining o‘ziga qo‘yiladigan mezonlarga bog‘liq: faqat qo‘shimcha shakllarni kelishik deb hisoblash yoki ko‘makchi vazifasidagi birliklarni ham shu qatorga kiritish – sanoqni o‘zgartiradi [Blake, 1994 : 48].

Ammo, kelishiklar sonini hisoblashda o‘zbek tili agglyutinativ tillar oilasiga mansubligini, bu o‘rinda flektiv tillar bilan solishtirmaslik kerakligini ta’kidlash lozim. Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida kelishiklar miqdori tarixiy taraqqiyot jarayonida turlicha bo‘lgan: ayrim manbalarda qadimda to‘rtta kelishik farqlangani, keyinchalik ularning soni yettitaga yetgani va hozirgi vaqtda oltita kelishik farqlanayotgani aytiladi. Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, qadimgi turkiy tilga oid manbalarda ham bu son turlicha – besh, olti, yetti va sakkizta deb

ko‘rsatiladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida oltita kelishik mavjudligi o‘quv adabiyotida an’anaviy tus olgan. Biroq bu masala bosh kelishikning maqomi bilan bevosita bog‘liq: agar bosh kelishik kelishik sifatida e’tirof etilmasa, hozirgi o‘zbek tilidagi kelishiklar soni beshtaga tushib qoladi.

A. Hojiyev “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2007-yil 6-sonida e’lon qilingan “O‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolari” nomli maqolasida bosh kelishik haqida aytilgan fikrlar uning mavjudligini asoslashdan ko‘ra, aksincha, yo‘qligini isbotlashga ko‘proq xizmat qiladi, deb hisoblaydi va buni to‘rtta dalil bilan izohlaydi [Hojiyev, 2007: 35]. Birinchidan, bosh kelishikning shakl ko‘rsatkichi yo‘q (shakl yasovchisi mavjud emas), turkiy tillar tarixiga oid adabiyotlarda ham bu kelishikning tarixan maxsus shakli bo‘lmagan. Ikkinchidan, bosh kelishik boshqa kelishiklar kabi muayyan ma’no va vazifadan kelib chiqadigan o‘ziga xos nomga ega emas. Uchinchidan, u boshqa kelishiklar kabi kelishtirish, bog‘lash, moslashtirish vazifalarini bajarmaydi. To‘rtinchidan, bosh kelishik semantik jihatdan juda boy bo‘lib, gapda xohlagan gap bo‘lagi vazifasida kela oladi, bosh kelishikdan tashqari birorta kelishik bunday xususiyatga ega emas.

Bu qarash e’tiborga loyiq, biroq uni an’anaviy talqin bilan qiyoslash ham zarur. An’anaviy yondashuvda bosh kelishik ko‘rsatkichsiz (nol ko‘rsatkichli) shakl sifatida kelishik paradigmasining boshqa a’zolariga qarama-qarshi qo‘yiladi. Strukturalizm an’anasida, xususan, Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida, ko‘rsatkichning yo‘qligi ham ma’noli bo‘la oladi: R. Yakobson bosh kelishikni belgilanmagan (markirovkalanmagan) kelishik sifatida talqin qiladi [Jakobson, 1936], L. Yelmslev esa kelishiklarni o‘zaro oppozitsiyalar tizimi sifatida o‘rganadi [Hjelmslev, 1935]. Bu nuqtayi nazardan bosh kelishikning shakliy ko‘rsatkichga ega emasligi uni paradigmadan chiqarish uchun yetarli asos bo‘la olmaydi: uning “nol” ko‘rsatkichi paradigmadagi boshqa a’zolar bilan qarama-qarshilikda ma’no kasb etadi. Demak, ikki yondashuv bir-biriga zid emas, balki turli mezonlarga – birinchisi shakliy-vazifaviy, ikkinchisi sistemaviy-oppozitsion mezonlarga – tayanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kelishik kategoriyasi tilshunoslikning eng qadimgi davrlaridan o‘rganila boshlangan va turli tillarda o‘ziga xos shaklda qo‘llanish xususiyatiga ega bo‘lgan. Qadimgi hind tilshunosligida yettita, yunon stoiklarida beshta, lotin tilida oltita kelishik farqlangan bo‘lsa, ba’zi tillarda (masalan, tojik va xitoy tillarida) kelishik mavjud emasligini ham kuzatishimiz

mumkin; bunday tillarda kelishiklarning vazifasini ko‘makchilar, yordamchi so‘zlar va so‘z tartibi bajaradi.

Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida kelishik kategoriyasi qadimiy yozma yodgorliklardan boshlab mavjud bo‘lib, uning tarkibi tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgargan. O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida kelishiklar miqdori turlicha bo‘lsa-da, hozirgi o‘zbek adabiy tilida oltita kelishik – bosh, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari mavjudligi aytiladi. Biroq kelishiklar miqdori va, ayniqsa, bosh kelishikning maqomi masalasi hali yakuniy hal etilgan emas.

Kelishik shakllari sintaktik aloqa vositasi bo‘lish bilan birga, nutqda presuppozitsiyani shakllantirish, tejash tamoyilini reallashtirish kabi pragmatik vazifalarni ham bajaradi. Tilshunos olimlarning hozirgi o‘zbek adabiy tilida kelishiklar miqdori masalasidagi fikrlari kelishik kategoriyasini ilmiy jihatdan, xususan, shakliy, ma’noviy va pragmatik mezonlarni uyg‘unlashtirgan holda yanada chuqur o‘rganishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
2. Ashirboyev S., Azimov I. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: TDPU, 2012. – 96 b.
3. G‘ulomov A. O‘zbek tilida kelishiklar. – Toshkent, 1941.
4. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013. – 176 b.
5. Hojiyev A. O‘zbek tilining morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. – T.: Fan, 2010. – 256 b.
6. Hojiyev A. O‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolari (to‘qqizinchi maqola) // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2007. – 6-son.
7. Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Talqin, 2005.
8. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. S. Mutallibov tarjimasi. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
9. Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma’noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari. – T.: NDA, 1996. – 214 b.
10. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
11. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabiyeva D. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – T.: Sharq, 2001. – 164 b.
12. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: O‘zME, 2008. – 285 b.

13.Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 414 b.

14.Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

15.Blake B.J. Case. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

16.Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 1989.

17.Fillmore Ch.J. The case for case // Universals in Linguistic Theory / ed. by E. Bach, R.T. Harms. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 1–88.

18.Hjelmslev L. La catégorie des cas: étude de grammaire générale. – København: Munksgaard, 1935–1937.

19.Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – 1936. – Vol. 6. – P. 240–288.

20.Morris Ch.W. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: University of Chicago Press, 1938.

21.Robins R.H. A Short History of Linguistics. 4th ed. – London: Longman, 1997.

22.Stalnaker R. Pragmatic presuppositions // Semantics and Philosophy / ed. by M.K. Munitz, P.K. Unger. – New York: New York University Press, 1974. – P. 197–214.

23.Strawson P.F. On referring // Mind. – 1950. – Vol. 59, No. 235. – P. 320–344.

24.Zipf G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort. – Cambridge (Mass.): Addison-Wesley, 1949.

25.Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975.

26.Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. номз. … дис. автореф. – Т.: 2008. – 27 б.

27.Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960.

28.Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Т.: Фан, 1975. – 612 б.

MUNDARIJA

KIRISH SO‘ZI		
Sirojiddinov Sh.S.	O‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish zarurati	**6**
I. O‘ZBEK TILINING JAHON TILLARI TIZIMIDAGI O‘RNI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI		
Xolmanova Z.	O‘zbek tilining jahon tillari tizimidagi mavqeyini belgilashda lingvodidaktikaning o‘rni	**9**
Abdushukurov B.	Alisher Navoiy asarlaridagi qadimgi turkiy fe’llar semantikasi	**16**
Xudoyberdiyev J.	Mahmud Koshg‘ariy – singarmonizmning birinchi nazariyotchisi va ovrupolik olimlarning singarmonizm haqidagi xato qarashlari	**30**
Abdurahmanova M.	Alisher Navoiy merosi psixolingvistik talqinda	**45**
Xolmurodova M.	“Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi tabobatga doir ayrim arabcha so‘zlar	**51**
O‘razova I.	Ot frazemalarning grammatik funksiyasi (Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi frazemalar misolida)	**56**
Maxkamova D.	O‘zbek tili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari	**60**

	terminologiyasi taraqqiyoti va tadqiqi	
Oripova M.	Sinestezik metaforalarda sezgilar interperatsiyasi	**66**
Muratova N.	Tilak va tabrik nutqiy aktlarida kommunikativ taktikaning tanlanish xususiyatlari	**72**
Abdullayeva G.	Folklor diskursida o‘xshatishlarning semantik-struktur va kognitiv tahlili	**78**
Xayrullayeva R.	Kichraytirish-erkalash shakllarining pragmatik ifodalanishi	**86**
Jumaniyozova Ch.	Sifat so‘z turkumida obyektiv va subyektiv belgilarning ifodalanishi	**90**
Abduvaliyeva K.	“Shajarayi turk” asaridagi ba’zi urug‘ nomlarining etnotoponim sifatidagi tahlili	**95**
Mullaboyeva Sh.	O‘zbek tilida o‘xshatishlar asosida estetik bahoning ifodalanishi	**107**
Mamadoliyeva M.	Graduallik kategoriyasining lingvistik tabiati va uning turdosh hodisalar bilan munosabati (Xayriddin Sultonov va Iqbol Mirzo asarlari misolida)	**115**
Mamarasulova M.	O‘zbek tili fonosemantik tahlilining fonologik asoslari	**130**
Siddiqova N.	O‘zbek xalq maqollaridagi eskirgan leksika: tarkibi,	**132**

	variantlanishi va lingvopoetik vazifalari	
Yusupova A.	Konseptlarning metaforik ifodalanishi va tahlil shakllari	**144**
O‘ralova N.	O‘zbek tilshunosligida parsellyatsiya hodisasi, uning sintaktik tavsifi va ega-kesim munosabatidagi o‘rni	**150**
Maxmudova M.	Kelishik kategoriyasining o‘rganilish tarixiga doir ayrim mulohazalar	**158**
Nurmatova S.	O‘zbek tilida rang ifodalovchi birliklarning lingvokognitiv strukturasi va konseptualizatsiya masalalari	**168**
Keldiyorova Z.	O‘zbek tilidagi shikoyat matnlarida nutqiy aktlarning ifodalanishi	**174**
Aliqulova Z.	Toponimlarning axborotni saqlash va uzatish xususiyatlari	**178**
Jurayeva Sh.	Hurmat kategoriyasining lisoniy birliklar bilan ifodalanishi	**183**
Karimova U.	Kultegin bitiktoshidagi xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar tahlili	**188**
II. O‘ZBEK TILINI XALQARO MAYDONDA TARG‘IB QILISH STRATEGIYALARI		
Shamsiyeva M.	Peyzaj matnlari orqali turizmni rivojlantirish istiqbollari	**194**

Jo‘rayeva M.	Matnni tushunishda asar sarlavhasining ahamiyati	**201**
III. GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY TIL VA MADANIYATNI SAQLASH MASALALARI		
Ashirboyev S.	Adstrat sharoitidagi turkiy shevalarning o‘zaro ta’siri masalasi	**205**
Farhad Rahimi	Yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk kelimeleri üzerine On the words yakşı/ ĥoş, yap/ lap, ķop/ köp/ ĥob, appaķ/ pāk	**210**
Xakimova M.	O‘zbek tilidagi metaforik konseptuallashtirishning milliy xususiyatlari	**232**
Abbozov O.	So‘x toponimlarining lingvomadaniy xususiyatlari	**238**
Komilova G.	O‘zbek tilida qadriyatlar tipologiyasining lingvistik verbalizatsiyasi	**245**
Xomidova M.	Zamonaviy o‘zbek badiiy matnlarida ertak elementlarining intertekstual xususiyatlari	**253**
Həsənzadə Səmra	Qrammatik metaforun türk dillərində reallaşması (özbək dilinin materiallari əsasinda)	**261**
Davronova Z.	Antroponimik freymlarda registrdan og‘ish fenomini (Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani misolida)	**272**

Tursinbayeva Sh.	Badiiy matnda onomastik birliklarning lingvomadaniy imkoniyatlari	**276**
Bekmuradova I.	O‘zbek tilidagi ijobiy fe’l-atvor leksemalarining semantik tasnifi	**283**
Imomova I.	Fitratning dramatik asarlarida maqollarning qo‘llanilishi va funksional-semantik xususiyatlari	**291**
Turgunboeva D.	Globallashuv sharoitida o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatida miqdoriy me’yor	**297**
Amrullayeva M.	O‘zbek tilida inson xarakterini ifodalovchi frazemalarning semantik mikromaydonlari	**305**
Abdug‘afurova A.	Lingvomadaniy kodlarning poetik faollashuvi: Faxriyor va Ulug‘bek Hamdam she’riyati qiyosida	**312**
Muzaffarova Z.	Badiiy matnda qo‘llangan metaftonimik birliklarning kognitiv xususiyatlari	**322**
Jumayeva M.	Son komponentli lug‘aviy birliklarning lingvokulturologik tahlili	**327**
Xolmo‘minova H.	Frazemalarning lingvomadaniy tahlili	**333**
IV. O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA XORIJIY TAJRIBA		

Xusanova N.	Raqamli ta’lim muhitida o‘qish savodxonligi transformatsiyasi vositasida boshlang‘ich o‘quvchilarning kreativligini shakllantirish	**337**
Mamirova X.	Bolalarda ko‘p ma’noli so‘zlarni o‘zlashtirishning psixolingvistik mexanizmlari va til ta’limiga ta’siri	**344**
Arolova N.	Maktabgacha yoshdagi o‘zbek bolalari nutqida sintaktik tejamkorlik	**351**
Mirnosirova D.	Nutqiy ijod haqidagi nazariy qarashlar talqini	**356**
Nurboboyeva R.	Erta yoshdagi bolalar ta’limida adabiyotning tutgan o‘rni	**363**
Keldiboyeva M.	O‘zbek tili omonimlarini o‘zlashtirishda kontekst va assotsiatsiyaning psixolingvistik roli	**369**
V. TARJIMA VA LINGVOMADANIY ALOQALAR: XALQARO HAMKORLIKNING MUHIM OMILI SIFATIDA		
Mustafa Said Arslan	Türkiye türkçesi ve özbek türkçesi arasindaki yakinliğin öğretimdeki yansimalari: özbek türkçesi öğretiminde karşilaşilan sorunlar ve öneriler	**378**
Kalanova D.	O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari” asarining koreyscha tarjimasida milliy-madaniy realiyalarning berilishi	**389**

Muhammadiyeva D.	Ko‘p tilli parallel korpusning tarjima birliklarini qiyosiy o‘rganishdagi imkoniyatlari	**400**
Abbasova Ş.	Özbek Yazı Dili ve Azerbaycan Türkçesi'nin Ağızlarında Akrabalık Terimleri	**411**
Qarshiyev K.	Badiiy tarjimaning adabiy-estetik tafakkur evolyutsiyasiga ta’siri (Jamol Kamolning tarjimonlik faoliyati misolida)	**418**
Rahimova Z.	Parallel korpuslarning tarjimashunoslik va qiyosiy tilshunoslikdagi ilmiy ahamiyati	**428**
Bozorova S.	Rus tilidagi ayrim gippologik birliklar tadqiqiga doir	**433**
Axmedova N.	O‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holat birliklarining semantik farqlari va kontekstual tarjimasi	**442**
Davlatova R.	Sun’iy intellekt asrida inson nutqi, tilni idrok etish va psixolingvistik jarayonlar	**448**
Turdiyeva R.	Ingliz, qoraqalpoq va o‘zbek tillaridagi maqollarda zoonimlarning lingvokognitiv tahlili (“bo‘ri” misolida)	**462**
Ataniyazova S.	O‘zbek va ingliz tillarida mayl, zamon va modallikning muloqot xulqidagi funksional-uslubiy imkoniyatlari	**466**
Sayfiyeva K.	O‘zbek va ingliz fitonim komponentli maqollarida inson	**472**

	konseptining kognitiv metaforik modellari	
Tillayeva O.	O‘zbek va turk maqollarida erkak konseptining semantik maydoni	**485**
Musurmankova Sh., **Abdullayeva D.**	“Ikki eshik orasi” romanidagi murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari va tarjima muammolari	**495**
Abdullayeva M.	Ingliz va o‘zbek maqollarida nutqiy antonimiyaning lingvokognitiv xususiyatlari	**502**
VI. AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLI MUHITDA O‘ZBEK TILINING RIVOJI		
Abjalova M.	O‘zbek tili multikorpusida aksentologik korpus va uning ahamiyati	**513**
Elova D.	O‘zbek normativ-huquqiy matnlarini lingvo-mantiqiy annotatsiyalash mezonlari	**524**
Kasimova Z.	O‘zbek tili iboralar korpusini yaratishning lingvistik va kompyuter asoslari	**534**
Nurullayeva O.	Barqaror birikmalar resurslari va parallel korpus uchun baza tuzish mezonlari	**542**
Musulmonova K.	Lingvistik ekspertologiyada matn identifikatsiyasi bo’yicha ekspert xulosalarini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari	**550**

Umarova Sh.	Kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlashning nazariy va metodologik asoslari	**556**
Akramdjanova M.	Parallel korpusning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi o‘rni	**564**
Buronova R.	Raqamli muhitda o‘zbek tilidagi neologizmlarning shakllanishi	**570**
Shodmonaliyeva Y.	Sentiment tahlilda tasdiq-inkor emojlarining diskursiv va pragmatik funksiyalari	**576**
Rayimjonova M.	Rauf Parfi she’riyatining leksik-statistik xususiyatlari	**591**
VII. XALQARO TA’LIM DASTURLARI VA O‘ZBEK TILI: IMKONIYAT VA ISTIQBOLLAR		
Mirzəli Məleykə	Azərbaycanda özbək dilinin tədrisi: təcrübə və perspektivlər (bakı slavyan universitetinin timsalında)	**595**
Iskandarova G.	O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganishda so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish	**603**
VIII. O‘ZBEK TILI VA DIPLOMATIYA: XALQARO MUNOSABATLARDA TILNING O‘RNI		
Темирова Б., **Темирова М.**	Кыргыз, өзбек тилдери жана алардын адабий-маданий байланыштардагы ролу	**610**

Nazarov Q.	O‘zbek diplomatik diskursida metaforalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari	**620**
IX. ILMIY TADQIQOTLAR VA LINGVISTIKADA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI		
Berdak Yusuf	O‘zbek tilining shakllanish jarayoni va eski o‘zbek tili terminlari	**626**
Qurbonova M.	Xarizmatik nutq haqidagi nazariy qarashlar talqini	**632**
Umurzoqova M.	Erkin A’zam asarlarida lisoniy shaxs tiplari	**640**
Mirzaali Malika	O‘zbek tılının mavsumıy marosımlar leksıkasıda turkıy areal mavqeyı	**646**
Məmmədova A.	Xarəzm Türkcəsində Və Müasir Özbək Dilində Qohumluq Terminlərində Cins Kateqoriyasinin İfadəsi	**661**
Tuxtasinova M.	L.Z.Budagov lug‘atidagi umumturkiy leksik fond: “tur.” pometali leksemalarning tarixiy-qiyosiy tahlili	**670**
Abdullayeva S.	So‘z yasalishını qıyosıy-tıpologık tadqıq etısh metodologıyası va tahlıl mezonları	**681**
Xasanova G.	Kinesikaning lingvistik tadqiqi: shakllanish tarixi va kommunikativ funksiyalari	**688**

Rajabov N.	O‘zbek tilida ng fonemasining talaffuzi, imlosi va tarixiy taraqqiyoti	**695**
Mirzayeva G.	O‘zbek tilida tovush o‘zgarishlarining neyrolingvistik asoslari	**699**
Arislanova M.	She’riy matnning konseptual tizimi va lingvokognitiv xususiyatlari (Erkin Vohidov ijodi misolida)	**706**
Muhammadiyeva M.	“Shum Bola” qissasidagi ba’zi polisemantik leksemalar tahlili	**717**
Abdullayev G‘.	Fitrat she’riyatidagi turkiy so‘zlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlari	**722**
Tursunova S.	Ironiyada implikatura fenomeni va yashirin ma’no mexanizmlari	**726**
Turobova N.	Badiiy diskursda morfologik vositalarning pragmatik xususiyatlari	**737**
Utegenova O‘.	O‘zbek tilida tasviriy ifodalarning badiiy matnda qo‘llanilishi	**744**
Komilova G.	Tarixiy-badiiy matnlar korpuslarini yaratish zarurati va ularni semantik modellashtirish masalalari	**749**
Haydaraliyeva Sh., Mo‘minova M.	O‘zbek tili leksikasining taraqqiyot tamoyillari va semema tushunchasi	**759**

Axmedova M.	Diskurs tushunchasining lingvistik talqini: nazariy yondashuv va ilmiy qarashlar	**768**
Komilova Sh.	Lingvokultrologiyada evfemizm va milliy mentalitet: ayollar nutqi misolida nazariy talqinlar	**774**
Suyunova D.	“Boburnoma” dagi leksik qatlamlarning “Boburiynoma”da badiiy qayta faollashuvi: leksik-semantik va funksional-uslubiy tahlil	**780**
Maqsudaliyeva Y.	Lingvistik ekspertiza va lingvokriminalistik tahlil: nazariya va amaliyot	**786**
Abdurasulova D.	O‘zbek qizlari nutqidagi neonim va slenglarning pragmalingvistik tadqiqi	**792**
Majidova M.	Tibbiy soha rahbarlari kinesik nutqining lingvosomatik tadqiqi	**797**
Abdullayeva I.	Gender qadriyatlarning aksiolingvistik tahlili	**802**
X. O‘ZBEK TILINING OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI VA MEDIA MAKONIDAGI O‘RNI		
Saydaliyeva M.	Kinodiskurs multimediali muloqot tizimi sifatida	**809**
Otaxonova S.	Mediamatnlarda antroponimlarning pragmatik imkoniyatlari	**813**